

ПОГЛЕД КЪМ ТЕМАТА ЗА ПОСЛЕДНИТЕ ДНИ И КОНЧИНАТА НА ЯКОВ ДИМОВ ЗМЕЙКОВИЧ И СЪПРУГАТА МУ ВАСИЛКА

„...Оставил дълбоки и неизличими следи между населението в затънтените Родопи...“, пише за него българският учен Антон Попстоилов през 1926 г.

Ефим Ушев

Антон Попстоилов е от с. Лешко, Горноджумайско, в Пиринска Македония. Дългогодишен учител в Македония и Одринска Тракия – бил е директор на Битолската българска класическа гимназия, Солунската българска девическа гимназия, Одринската българска мъжка гимназия, Серското българско педагогическо училище, Солунската българска мъжка гимназия и Солунската българска търговска гимназия. Бил е и главен училищен инспектор към Българската екзархия в Цариград.

Известно е на българската публика, освен това, че е виден български историк, фолклорист и етнограф, академик на БАН. По време на Първата световна война между 1915 и 1918 г. е етнограф към Втора българска армия и обикаля освободените градове Охрид, Скопие, Велес, Крива паланка, Серско и Драмско, в издирване на исторически и етнографски паметници. Член-учредител е на Македонския научен институт в София и редовно публикува статии в списанията „Българска сбирка“, „Отечество“, „Лоза“, във вестниците „Новини“, „Македония“ и др. Автор е на историко-фолклорното и езиковедско изследване „Село Зарово, Солунско“ (1979), както и на двутомния „Показалец на печатаните през XIX в. български народни песни“ (1918), на книгата „Български книжовници от Македония – 1704-1878“ (1922) и др.

Това, което обаче ме насочва към него сега, е една статия за родопския учител, родоначалник на българското образователно дело в Златоград – Яков Димов Змейкович. Статията му е публикувана във в. „Македония“ от 13 декември 1926 г. и както сам отбелязва, за

данните в нея ползва архива на Найден Геров, както и публикации на Стою Шишков в неговото списание „Родопски напредък“.

Ето редовете с отбелязани източници, които Попстоилов цитира в статията си:

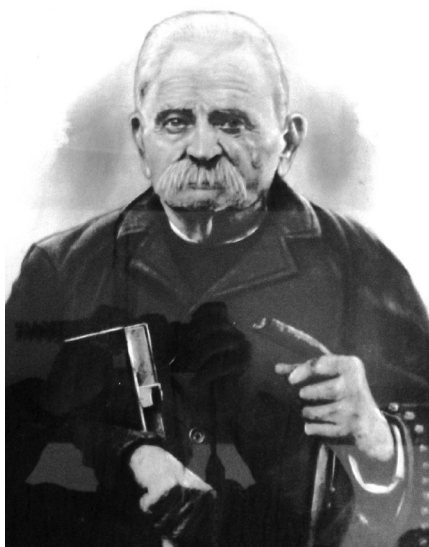
• „*Аз досега, с воля Божия, съм здрав – пише Яков на Найден Геров. – Обаче службата ни е голяма, защото, освен гдето върши условните служби, върши и от долните служби, като напр. да мета и да мия къщата, когато не ходим на В. порта. Но както и да е, тъй година ще ся влече игото... Всякой ден ходя с бея на баба Алие и токо-речи разбрах рядовете, които държат; само „шурай девлетъ“ прилича малко на съвет, но все ѝ турска работа...“ (Из Архивата на Найден Геров, I, № 1011).*

• „*По благосклонност на учениците и приятелите ми – пише Змейкович на Ст. Н. Шишков от гр. Даръ-дере на 10 ноемврий 1888 – засатарех на чюждинем и не видех как бързо истекоха златните дни на младостта ми; старостта ми мя заплашва, неготов да я чакам...“ (Из Архивата на Н. Геров, I, № 1012).*

• „*Яков Змейкович цели 30 години е бил български учител и то само в три български села на Южните Родопи: Габрово, Еникьой и Даръ-ддере. Плод на неговата просветителска и обществена дейност са мнозина грамотни хора и търговци в казаните три села, с добре наредени училища до 1912 г. и с твърде будно и съзнателно население. Заслугата на Змейкович е твърде голяма, защото оставил дълбоки и неизличими следи между населението в затънтените Родопи. И днес то с признателност произнася името на македонеца Яков Димов Змейкович“.* (Ст. Н. Шишков, „Родопски напредък“, I, 169-172).

Статията е с предимно биографично-информативен характер, но за нас, разбира се, е важно всичко, написано за този бележит родопски деец. И особено когато то идва от ръката на такъв бележит учен и изследовател на българската старина като Антон Попстоилов. В нея, разбира се, споменава родното му място – с. Вругок, Гостиварско, при изворите на р. Вардар, където Змейкович е роден през 1840 г.; отбелязва, че родителите му, Димо и Иванка, били бедни и неграмотни селяни, препитаващи се със земеделие, а чичото на Яков, на име Яне, ходел често да дюлгерува в Сърбия, където научил сръбски език и от него именно Яков „научил да чете по сръбския буквар“.

През 1853 г. той е в Лешочкия манастир „Св. Атанасий“ край

Яков Змейкович

Тетово, където останал в продължение на три години и се научил да чете и пише от българските славянски книги там. От 1857 г. продължил учението си при известния скопски български учител Стоян Костов от с. Бунушевци, Вранско, който като ученик на Найден Геров препоръчал Яков да живее при него и да посещава училището в Пловдив при учителите Яким Груев, Ст. Зафиров и Б. Горанов. Найден Геров е бил вече руски консул и се е отзовал благосклонно на препоръката.

И авторът продължава: „През 1861 г. Яков бил приет в къщата на Герова като домаш-

шен учител на сина му Герчо и посещавал централното училище в Пловдив. В продължение на шест години Яков завършил с успех Пловдивското училище, от което излиза с добра подготовка по изучаваните предмети и по езиките турски, гръцки и френски. След това, в 1867 г., Геров го препоръчал на Георги Ст. Чалъоглу (Георсари бей), член на Държавния съвет при Високата порта в Цариград, да бъде писар и слуга. Цели 18 месеца Яков бил при Чалъоглу, но положението му било тежко.

Цариградското българско читалище в Цариград, подтикнато от владиката Панарет, бивш Ксантийски митрополит, после Пловдивски, и д-р Ст. Чомаков, изпратило Яков Змейкович за български учител в с. Габрово, Ксантийско. Това било през 1869 г. След едногодишно учителстване в Габрово, Змейкович се преместил на същата длъжност в близкото на Габрово село Ени къой. Тук той, в продължение на четиригодишно учителстване, уредил училището и съдействал да се поставят в ред народните работи, срещу които гъркоманите останали безсилни. През 1874 г. той бил отново извикан за учител в Ени къой, където останал до 1880 г., а след това се преместил в градеца Даръ-дере, Гюмюрджинско, и останал там до края на живота си. Тук той учителствал цели 18 години“.

Онова обаче, за което преразказваме статията на Антон Попстоилов, е не само като повод да напомним отново за заслужилия за българщината в Родопите възрожденски просветител Яков Змейкович. Но преди всичко заради едно-единствено изречение във въпросната статия, което има отношение и сега свързвам с диренията и публикациите на нашия родопски историк Христо Гиневски, но и други, изкушени от темата за Змейкович. Сега обаче имам предвид книгата му „Родопската интелигенция през възраждането“ (Смолян, 2001), където в частта за Змейкович, стр. 182, се отбелязва дословно: „Умира през 1912 г., 6 март“.

Сега ето и въпросното изречение от разглежданата тук статия от 1926 г. на Попстоилов за края на Змейкович: „Починал през 1898 г., в гр. Даръ-дере в Родопите“.

Макар 14-те години разлика между двете дати в случая да не е без значение, по-важен е фактът, че и двамата автори не сочат източник за своето „съобщение“.

В статия на Дора Попсамова от НБ „Кирил и Методий“ (сп. „Родопи“, кн. 4/1975 г.) датата на смъртта на Змейкович е изведена още в заглавието – под рубриката „Към историята на просветното дело в Родопите през Възраждането“, заглавието е „Яков Димов Змейкович (1840-1913)“.

В Пловдивската библиотека „Иван Вазов“, където за Змейкович има събирано „досие“ с материали за живота му, няма дати за раждането и смъртта му, свидетелства дългогодишната просветна деятелка, златоградчанката Мария Хекимова, автор на обширен, все още непубликуван портрет за златоградския учител.

В Държавен архив – Смолян също има събрани материали за него, на база на които специалистката Йоланта Спасова пише статия в юбилейно издание на архива („Будителството – минало и настояще“, 2001) под заглавие „Яков Змейкович – ера в родопското възраждане“. В нея посочената дата на смърт също е 1913 г. Интересното е обаче, че и в тях някакъв източник за дата на смъртта на учителя-възрожденец също не се сочи. Единствено сигурна и безспорна можем да смятаме датата му на раждане, тъй като в свое писмо до Стою Шишков от 1880 г. – годината, в която Змейкович идва в Златоград, пише собственоръчно: „Роден съм в 1840 г. в с. Вруток, Гостиварско...“

Нямаме обаче, както вече писах, подобно сигурно сведение за смъртта му.

Тогава – защо да смятаме 1913-а за годината на неговата смърт?

Все пак, източник за такова едно събитие може да бъде единствено регистърът на починалите граждани в златоградската църква „Успение Богородично“ (1834), където се е намирало и градското гробище по това време. Или пък публикация на некролог, а защо не и спомен от съвременник за неговото погребение. Такива обаче досега не са намирани и не са посочвани.

Известно е, че макар и освободен през 1912-а, Златоград преживява своята злощастна и трагична 1913 година, когато в града за няколко дни се връщат въоръжени башибозушки банди, убиват и нанасят огромни щети на града и гражданите, плякосват и опожаряват доста къщи, включително и църквите ни. Именно тогава вероятно са задигнати или изгорени църковните архиви и днес регистърът на починалите там може да бъде проследен едва от 1914 г. насам. И благодарение на златоградския свещеник Константин (Бог да упокои душата му), с когото проследихме книгата, стана ясно, че за същата година няма записано лице на име Яков Змейкович. Няма такова и за следната 1915 година.

Все със същата цел помолих секретаря на общината Елка Чаушева да проверим подобен регистър и в архивите на общината. И тук обаче „книгата“ се води от 1914-а, съществува и един такъв том с изброени имена при преброяване на населението от 1926 г. Но и в двата тома не съществуват данни за име Я. Д. Змейкович. Но!

Докато разгръщаме тези книжа, заедно с общинската чиновничка и с моя приятел краевед Величко Пачилов, попадаме на едно твърде интересно сведение, което би могло да сложи край на нашето дирене – в книгата-регистър на общината от 1914-а, в графата с данни за съпругата на Яков – златоградчанката Василка Яков Змейкова, е ръкописно отбелязано от тогавашния общинар-регистратор: „Вдовица от... г.” (Годината е изписана, но ще стане ясна по-нататък). И това сведение наистина слагаше „точка” на проблема, ако в едни по-късни дни не бях попаднал на други, по-късни документи, които ни връщаха отново в изходна позиция. За тях обаче също ще стане дума по-долу, сега нека продължим, спазвайки все пак някаква „хронология”...

От началото на 90-те години на ХХ в., след политическата промяна в страната като редактор на току-що проходилния „Златоградски вестник“, пузнах няколко полезни исторически статии на златоградския краевед Васил Манолов. И в тях личеше лутането на

самия автор по този въпрос – датата на смъртта на Яков Змейкович. Защото в статията си „История за снимки... с размисли за просветното и национално пробуждане в Златоград“ (ЗВ, бр. 9/1990 г.), Манолов посочва като година за смъртта му 1914-а.

През следващата година обаче публикувах друга негова статия – „Отблизо за Яков Змейкович – една цяла епоха за възраждането в Златоград“ (ЗВ, бр. 12/1991 г.), където Манолов изглежда по-категоричен, като посочва дата на смъртта 6 март 1913 г. За съжаление – отново без податки защо се сочи именно тя.

И така, нека подчертая, досега посочваните години за смъртта на нашия просветител, са 1898, 1912, 1913, 1914... Но кога всъщност той е починал, отхвърляйки само вече проверената в църковни и общински книжа `14-а?

За мен лично въпросът оставаше без отговор, неизяснен, а вече съм склонен да приема датата за вдовството, отбелязана за неговата съпруга Василка – 1910 г., макар да имам своите логически основания да смятам посочената от Попстоилов година за по-вероятна. И които сега ще изложа, без обаче да претендирам за каквато и да било категоричност – при тях имам предвид единствено здравословното състояние на златоградския учител, което се открива и подразбира в някои от неговите лични писания, в писмата му, от които става ясно, че то не е никак добро.

Например през 1888 г., когато Змейкович е само на 48 години, пише до Стою Шишков, за да изкаже своята благодарност за това, че родоповедът го споменава доста ласкаво в своите списания. „Сълзи потекоха от застарелите ми очи, че сте ме напомнили на старите ми приятели...“, пише учителят (виж споменатата по-горе статия „Отблизо за Яков Змейкович...“). На 48 години той вече смята очите си „застарели“, а и сълзите от тях едва ли говорят за една устойчивост и стабилност на личността му.

През 1896 г., вече 56-годишен и само две години преди посочената от Попстоилов година на смъртта му, Змейкович пише разтърсващо писмо до екзарх Йосиф, да му се отпусне скромна пенсия – едно горещо и твърде измъчващо душата прошение, от което проличава физическата му изнемощялост, защото изнемогва и не е в състояние вече „...да поднасям тежките учителски трудове, непокорството и вироглавството на буйната младост на учениците, а при това мъчнотиите в приспособление за изучаване уроците на новата Екзархийска програма... И като нямам друго средство

за препитание за останалите дни на старостта ми... Положението ми е отчаятелно, а при това, за жалост, и учителското достолепие се унижава до просешко състояние, което нящо е много грозно и несносно пред простий народ...“ (вж ст. „За слава на милий наш българският народ“, ЗВ, бр. 18/1999 г.)

Змейкович вече не само разкрива „отчаятелното“ си физическо и социално положение. Той иска да спаси достойнството на учителската професия в очите на местните хора, които пращат децата си при него в школото. И учителят за тях е на пиедестал. И затова моли за спасение, като се оттегли с достойство, с една скромна сума от Екзархията, с която да преживява... И получава отказ! Което не може да не съсипе, да не покърти изтормозената през годините душа на вече ранения учител – по това време, знаем, получава инсулт и едната половина на тялото му е парализирана. Оставен на грижите на една бедна местна жена, учителят в това състояние едва ли би могъл да издържи повече от година-две, т.е. до 1898, годината, посочена от Антон Попстоилов. Ние обаче, незнайно защо, искаме да „удължим“ физическата му агония чак до 1913, когато той би бил на 73 години...

Ето защо съм по-склонен да смятам, че поне досега въпросът с кончината на златоградският учител оставаше открит. И само от уважение към труда и паметта на златоградчанина Васил Манолов, който ми бе много близък приживе, преди няколко години предложих в текста към паметния барелеф, който поставихме на стената на Взаимното училище в Златоград, където Змейкович преподава, да запишем именно годината 1913-а като дата на неговата кончина.

Сега с настоящите редове много бих искал да вярвам, че все някога ще „коригираме“ за последно написаното от Антон Попстоилов през 1926 г., защото в оставащите редове по-долу ще изложя последното засега, на което попадам, свързано пряко с личността и последните дни на заслужилия златоградски даскал.

През последните дни на октомври т. г., ровейки за пореден път в своя собствен архив (папки със събирани през годините различни писания и изрезки от разни вестници, документи, стари брошури, вадени някога на ксерокс и пр., събирани откъде ли не, включително от местни семейни архиви, но и из мазета и тавани на стари полусрутени златоградски къщи), попаднах на копие от печатно писмо, онасловено „Махаленско свидетелство“ и датирано 4 март 1940 г., копие от „Молба“ от Василка Яков Змейкова до „прошетар-

ската комисия” на 25 Обикновено народно събрание, датирана 13 април 1940 г., както и ръкописно написано, но неподписано „Сведения за учителя Яков Д. Змейкович”.

Общото в тези документи е това, че става дума за златоградския учител, обект на настоящия текст, като „Сведението” е било необходимо като искана фактология, за да се напише прошение до Народното събрание от името на болната, вече 88-годишна старлица, вдовицата Василка Яков Змейкова, за отпускането ѝ на месечна пенсия, с която тя да може да преживява дните си. А „Свидетелството” е придружаващ текст към писмото, за да се подсили истинността на прощението.

Допускам, че самата молба е подготвена и написана от видни местни златоградчани, загрижени за състоянието на Василка. Но съм сигурен, че идеята, съветът за тази възможност, им е даден от тогавашния златоградски депутат в 24 и 25 Народно събрание, о. з. полк. Сирко Станчев, който в определен период е и съветник на цар Борис III. Известни са топлите връзки на златоградската общественост с тази видна личност и цялото негово семейство, което често пребивава, придружавано от министри и депутати, в Златоград, дори е и кум на едно местно семейство.

Казвам сигурен съм, защото и към самите документи, които споменавам по-горе, има прикрепена с топлийка пощенска „Разписка за подаден препоръчан предмет”, с № 43 и пощенски печат от Златоград, с дата 13 април 1940 г. На тази разписка с химически молив ясно е написано, че „препоръчания предмет” изпраща Илия Х. Дончевъ, а получателят в София е Сирко Станчевъ...

И така, след като всичко това е ясно, от приложените по-долу текстове можем да видим какво е съдържанието на самата молба, която болната вдовица на Змейкович е трябвало просто да подпише, както и това на сведението и махленското свидетелство. Преди това обаче тук ще си позволя малък коментар за тях и заключението, към което неизбежно ме водят те.

Преди всичко ръкописното сведение категорично казва, че „Яков Змейкович умира на 6 март 1913 г.” Но то би трябвало да се подложи на съмнение, най-малкото за това, че не можем да вярваме на едно такова твърдение, като имаме предвид, че още на втория ред от своето сведение неизвестният осведомител греша и е видно, че не знае дори рождената дата на Змейкович – неговото доволно произволно изречение тук е: „Той е роден около 1844 година”. След

като вече знаем от самото писмо на Змейкович, цитирано по-горе, в което сам той, със собствената си ръка пише, че е роден през 1840 г.

Това обаче не е било нужно да се изяснява през 1940 г., когато загрижените златоградчани подготвят писмото до НС – за тях основното и важното е било да изпратят молбата, за да може депутатът Сирко Станчев да я задвижи и немощната Василка да получи час по-скоро благоприятно решение. Така или иначе тези сведения залягат в съдържанието на молбата, която, както казах, болната вдовица трябва само да разпише, без дори и да е необходимо да е прочела. Текстът завършва така: „Представямъ едно общинско удостоверение отъ Златоградското Гр. Общинско управление подъ № 1566 отъ 13. IV. 1940 год., отъ което е видно, че мъжъ ми Яковъ е учителствувалъ 16 години въ гр. Златоградъ и че съмъ 88-годишна старица, че немамъ никакви странични доходи и че съмъ призната от общината за бедна и съмъ записана въ списъка на бедните подъ № 38. За 11-те години, които мъжътъ ми е учителствувалъ в с. с. Габрово и Ени къой, Ксантийско, не мога да представя удостоверение, понеже той е учителствувалъ тамъ отъ 1869 год. до 1880 год., а въ града ни нема стари хора отъ с. Габрово, които да установятъ това обстоятелство. Уверена, че Вий, Господинъ Председателю, съ християнските и народностни чувства, които храните, като избраници на българския народъ, ще удовлетворите тия мои скромни искания”.

След като се уверяваме, че Василка Яков Змейкова не може и не би могла да е написала необходимия за НС текст-молба, да видим кои са неговите „автори”, кои са загрижените за съдбата на тази жена златоградчани, решили да ползват софийската си връзка, за да ѝ помогнат. Защото наистина, от историята знаем, че Сирко Станчев се явява един действителен благодетел за Златоград и своите приятели тук и е откликвал неведнъж на множество техни молби от личен и от обществен характер.

Единия от авторите на молбата вече го споменахме – това е подписаният в пощенската разписка изпращач Илия Хаджидончев, който между другото е на два пъти кмет на родния си град – веднъж през 1914 г. и втори път в периода 1933-1935 г. Другите двама ще ги разберем от „Махаленското свидетелство”, съпровождащо, но и подсилващо искането за помощ. Това са „подписаните” Кирко Г. Хекимовъ, на 76 год., Лазаръ Ив. Печевъ, на 74 г., и Ефтим Г. Ванчовъ, на 75 години, които „по чиста съвест” свидетелствуват,

че наистина Яков Димов Змейкович живя и работи в Златоград, парализира се „...и през 1913 година почина”, ползват те предаденото им в анонимното „Сведение”.

Да обобщим – 88-годишната болна и бедна вдовица на даскал Яков Змейкович има нужда от средства за преживяване в последните години от живота си. Благодарни златоградчани влизат в болката ѝ и искат на всяка цена да ѝ помогнат, ползвайки познанството си с висок човек в Народното събрание. За да напишат необходимото прошение, те искат данни от смятан от тях „сведущ” местен човек, който го предава, макар и с доста грешки, писан сякаш „на коляно”. Василка Змейкова разписва дадените ѝ документи, за които знае, че е възможно да помогнат за отчайващото ѝ битие – нито тя, нито загрижените за нерадостния ѝ живот златоградчани биха тръгнали сега, в 1940 г., да търсят по книжа и архиви кога точно е роден или починал нейният съпруг. Не можем и да искаме, нито да очакваме, че една немощна 88-годишна жена ще помни събития с поне 30-годишна давност, още повече, че в този момент това не ѝ е нужно. И затова се доверяват на „анонимния свидетел”. Който, естествено, не сочи източници, но затова пък говори с вероятности като „около”, „чувал съм”, „това не знам” и пр.

А единственото достоверно, документално налично свидетелство, което откриваме и имаме за смъртта на заслужил златоградски учител Яков Димов Змейкович, това е златоградската книга за граждански събития в общината, която се води от 1914 г. насам и в която с грижлива чиновническа ръка, в графата с данни за Василка Яков Змейкова, е записано: „Вдовица от 1910 година”! И след това попадение ние не можем, нямаме право, до откриването на някакво по-достоверно и документирано сведение за кончината на Змейкович, да смятаме и ползваме друга, различна от тази дата. Само можем да съжаляваме, че през 2020 г., не направихме нищо и дори не споменахме името му, ползвайки 110-годишнината от неговата трагична смърт.